

A cenzúra és a titkos kiadványok szerepe a nyolcvanas évek Magyarországn

Lőrincz Judit

A szerző az *Association Internationale de Bibliologie québécoise* (Sherbrooke, 1993. szept. 13-15.) „Könyvkiadás és hatalom” c. konferenciáján tartott előadásának rövidített változata az alábbi írás. (A szerk.)

Bevezető

A cenzúra a világtörténelem kísérő jelensége, szerepe a hatalom stabilitásának, jogszerűségének függvényében erősödik vagy halványul. A kiátkozás, a könyvégetés, az írástiltalom Európában nem ismeretlen, a könyvek eltiltása (prohibitio librorum, censura repressiva librorum) és a könyvek előzetes jóváhagyása (censura praevia librorum, approbatio librorum) pápák és császárok, tehát egyházi és világi hatalmak törekvéseit egyaránt jellemzi.¹ A Thalmud, a zsidó apokrif iratok, a lutheri tanok, a szabadkőműves eszmék elleni tiltások, kiközösítések tényei sokunk előtt ismertek. Dolgozatom terjedelmi korlátai miatt nem bocsátkozom a cenzúra történetének ismertetésébe, de néhány európai és magyarországi példát azért felvillantok, mielőtt a nyolcvanas évek lágy diktatúrájának illegitim szellemi gyümölcseit, szamizdatjait közelebbről bemutatnám.

Néhány példa a francia, az osztrák és a magyar cenzúra működéséről

---

A cenzúra működését illetően két európai példát említek a XVIII. század második feléből, Franciaországot és Ausztriát, mint két, viszonylag jól elhatárolható típust.² Voltaire 1717 és 1726 között 11 hónapot töltött a Bastille-ban, Mirabeau-t és Diderot-t Vincennes-ba internálták irodalmi tevékenységükért. 1757-ben a cenzúratörvényeket Franciaországban megszigorították, a cenzorok beállítottsága mégis liberálisnak mondható. Ebben a felvilágosodott társaságoknak, irodalmi szalonoknak nem csekély szerepe lehetett. A cenzorok maguk is írók, újságírók voltak.³ A szerzői jogokról folytatott párbeszéd, a szerzők és kiadók által gyakorolt nyomás a cenzúra átalakulásához, majd a forradalom idején annak eltörléséhez vezetett.

Ausztriát ez idő tájt a legkonzervatívabb országok egyikeként tartják számon. A könyvcenzúra a jezsuiták irányította bécsi egyetemre há-

rult. A protestantizmus kezében a könyv volt a leghatékonyabb eszköz az eszmék terjesztéséhez, de a protestáns íráskor szerzőit börtön várta. Később II. József elrendelte, hogy a cenzor királyi hivatalnok legyen. A francia forradalom hatásától féltett birodalom működéséhez tartozott a könyvés sajtócenzúra megszigorítása. Ez a konzervatív szellem még a XX. században is tovább élt.⁴

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után, a két világháború között Magyarországon elég gyakori eset volt írók, költők perbefogása. 1921-ben rendeletileg ugyan eltörölték az előzetes cenzúrát, ugyanakkor a III. törvény cikk alapján elvileg lehetővé vált bármely magyar író, költő, publicista perbefogása, elítélése, s jogalapot teremtett emigráns írók munkáinak megsemmisítésére. *Illyés Gyula, Radnóti Miklós, Kassák Lajos* pereit ismertek a magyar irodalmi köztudatban. Illyés 1920-ban, letartóztatása elől Párizsba emigrált. *József Attilát* Lázadó Krisztus című verséért istengyalázásért, Villon fordításáért szeméremszétség miatt fogták perbe, *Szocialisták* című verse pedig az izgatás büntetést merítette ki. A tényfeltáró, szociográfiai irodalom kiemelkedő alkotásai sem kerültek el a hatóságok figyelmét. A magyar írók cenzúra elleni harcát feldolgozó könyv idézi az egykori kultuszminiszter, *Klebsberg Kunó* mondatát: „A kultusztárca egyben honvédelmi tárca is.”⁵

Bálint György: Szélgjegyzetek egy kultúrrendőri cikkhez című írásában nem kevés iróniával javasolta, hogy „a rendőrség állítson fel osztályai mellett egy irodalmi és egy művészeti osztályt is dramaturgiai főtanácsosokkal és grafikai segéd-fogalmazókkal. A hatósági darabokhoz fegyelmi úton rendeljenek ki inspekciós közönséget”.⁶

A külföldi írók magyarra fordított műveiből is több fennakadt a hazai cenzúra rostáján. Betiltották pl. *Büchner*: Danton halála című darabját, a máglyára ítélt könyvek jegyzéke szerint *Proustot* is tűzhalálra ítélték.⁷ Bekerültek Magyarországra az Edition Monde, az Edition Carrefour (Paris), a Garphia Verlag (Zürich), a Querido Verlag (Amsterdam) kiadásában magyar és idegen nyelvű baloldali művek, valamint a magyar emigránsok kiadványai. Az emigrációban íródott *Hatvani Lajos* Das vervundete Land című könyve, kitiltásával kapcsolatban *Thomas Mann* a vád és a következtetések hamis voltát emelte ki levelében.⁸ Az Edition Monde kiadásában 1930-ban magyarul megjelent *Hašek*: Svejek c. művét a papi osztály elleni izgatás büntette címen kobozták el és sem-

misítették meg.⁹ *Déry Tibor* ellen 1938-ban Gide: Retour de l'U.R.S.S. című könyve fordításáért emeltek vádat. Déry következő börtönbüntetése egy újabb politikai időhatáron túlra visz minket, 1957-ben az 1956-os magyar forradalom levezését követő megtorlás idejébe, a Kádár-korszak első szakaszába, amelyben az író a konszolidációt akadályozó tevékenységéért 9 évi börtönrre ítélték.

A két világháború között a baloldali irodalom jelentette a perek tárgyát. A második világháború idején, 1940 augusztusában életbe lépett a teljes cenzúra, melynek értelmében ügyészi engedély nélkül sajtótermékeket sem kinyomtatni, sem terjeszteni nem volt szabad.

Zárolt kiadványok

A második világháborút követően 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény 16. pontja rendelte el a nyomdák, kiadók, könyvkereskedők, közkönyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában lévő fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek megsemmisítését. A rendelet 15 napot adott az indexre került anyagok kijelölt gyűjtőhelyre szállításához. (Négy lista is követte egymást, időben szorosan.)

Ez az anyag képezte az Országos Széchényi Könyvtár zárt kiadványainak egyik részét, a másik rész az 1945 utáni emigráció műveiből állt össze, melyet hivatalos úton a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalaton keresztül rendelt meg az Országos Széchényi Könyvtár. Ez az állomány teljesnek mondható a könyvek és a rendszeresen megjelenő periodikumok tekintetében, azonban a hivatalos procedura lassúsága miatt a kutatók számára csak megjelenésük után 2-3 év elteltével váltak hozzáférhetővé. Az Új Látóhatár, a párizsi Irodalmi Újság és a Katolikus Szemle egy-egy tanulmánya – a nemzeti könyvtárban található példánytól függetlenül – ismertté vált az értelmiség körében, annak ellenére, hogy kevés példány jutott be az országba (a Zárt kiadványok Tárában pl. 1 példányban voltak hozzáférhetőek). A Zárt kiadványok Tára 1988-ig működött. E különgyűjteményen kívül a könyvtár nagy anyagában is voltak ún. „piros pontos” könyvek, melyek használata kutatói engedélyhez volt kötve. Magyarországon 1945 után megjelent

munkát a zárt anyagban nem gyűjtöttek. Ez alól kivételt az a szamizdat gyűjtemény jelentett, mely az 1970-es évek végétől az 1989-ig terjedő időszakban jelent meg és amelyről részletesebben kívánok szólni.

A hivatalos „múlt-tudatot” a történelemhez való viszony őszintétlensége, amnézia jellemezte. Az 1950-es évek diktatúrája megnyírbálta és felszámolta az egyazon társadalmi rétegbe tartozók kis csoportjait, a társadalmi kontrollt lehetetlenné tette, az utazásoknak, az információk áramlásának az ún. vasfüggöny állta útját. A politikai hatalom még az 1960-70-es években is a művészeti alkotások szelektálásával szűrt, minősített (támogatt, tűrt, tiltott), noha deklarálta a cenzúra nem működött, ugyanakkor a Kulturális Minisztériumban működő Kiadói Főigazgatóság engedély nélkül, elvileg lehetetlen volt bármit nyomtatásban megjelentetni. Emlékeztethetek arra, hogy Nyugaton ez idő tájt Magyarországot a szocialista tábor legvidámabb barakkjának tekintették.

A 70-es években a társadalmi és irodalmi erőviszonyok lassú átrendeződése kezdődik, a társadalom politikailag tagolódik, a politikai csoportterdek artikulálódnak. A 70-es, 80-as évek modern magyar prózája vitat, alkuszik, a készen talált szabályokat gyanúsítja. A kommunikációs helyzeteket inkább a partnerek szimmetrikus helyzeteként definiálja a kölcsönös függés, szabályalakítás játszmáit kialakítja.

Jellemző tény, hogy a Zárt Kiadványok Tárában dolgozó szakembereknek nem volt beleszólásuk az állomány alakításába: az olvasóközönség egy jelentős részét viszont rendkívüli módon irritálta, hogy az információt megszürték, központi utasításokkal szabályozták, azaz gyakorlatilag kiválogatták, hogy kik olvashatják ezeket az anyagokat.¹⁰

Valójában ki használhatta a zárt anyagokat? Azok a kutatók, akik megbízó levelet tudtak hozni, amellyel igazolták, hogy kutatási témájukhoz szükséges a zárt dokumentumok tanulmányozása. 1981-ben még a művelődésügyi miniszter 135/1981 (M.K.19.) számú utasítása szabályozta, hogy mi tartandó zárt anyagban.¹¹

- ♦ a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, illetve külpolitikáját sértő,
- ♦ a szocialista erkölccsel ellentétes (pl. pornográf) anyagok,
- ♦ a művelődési miniszter által zárt anyagnak nyilvánított dokumentumok.

„A zárt anyagnak minősülő könyvtári anyag általában a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek, a párt és a társadalmi szervezetek és a tanácsok vezető állású dolgozóinak, a Magyar Tudományos Akadémia rendes és levelező tagjainak, továbbá a felsőoktatási intézmények, a szerkesztőségek, a könyvkiadó vállalatok, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió vezető állású dolgozóinak – munkahelyi beosztásuk, illetve akadémiái tagságuk igazolása mellett – adható ki.”

A cenzúra történetében akadnak olyan esetek is, amikor maguk a cenzorok harcolták ki egy-egy mű megjelentetését, pontosan tudva, hogy ezzel a lépésükkel felrúgják a szabályokat.

1985-től a Zárt Kiadványok Tárának munkatársai már nem tudták, s nem is igazán akarták betartani a szabályokat, egy-egy alkalommal beengedtek érdeklődő olvasókat, s eltekintettek az igazolástól.¹²

Összesen kb. tízezer könyvcím volt a zárt anyagban és további ezer cím a periodikákból. Az állomány egyik speciális része

- az 1956-os napilapok gyűjteménye, mert az akkori forradalom hivatalos megítélése szerint ellenforradalomnak minősült, valamint a
- A Kossuth Könyvkiadó (amely a Magyar Szocialista Munkáspárt kiadója volt) által az 1960-as évek közepétől kis példányban megjelentetett ideológiai műveket tartalmazó ún. számozott sorozat. A sorozat külföldi művek fordításából, és magyar szerzők külföldön megjelent műveiből állt (engedélyt ezek fordítására a kiadó nem kért). E sorozat a politikusok és vezető beosztású hivatalnokok tájékoztatására szolgált. Összesen 61 ilyen könyv jelent meg, pl.: *Nagy Tőhőtöm*: Jezsuiták és szabadkőművesek (Buenos Aires 1963), *Raymond Aron*: Előadások az ipari társadalomról, *Sevan-Scheiber*, *Jean Jacques*: Az amerikai kihívás [La défi américain], továbbá *Carillo*, *Con-Bendit*, *Djilas*, *Mao Ce-tung* könyvei, vagy *Huszár Tibor*: Beszélgetések című könyve, mely emigrációban élő magyarokkal (Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc, Kovács Imre, Nagy Ferenc) készült interjúit tartalmazza.

A 80-as években jelent meg e sorozat keretében pl. *Egon Bahr*: Mi lesz a németekkel? című könyve, de „A szovjetek sorsa és balsorsa a Közel-Keleten” is zárt kiadvány volt. E sorozat keretében a 60-as évek közepétől a 80-as évek vé-

géig mintegy 61 könyv látott napvilágot, de nagyon megszárt közönség részére.

Közel 250 szamizdatot tartalmaz a Zárolt Kiadványok Tára, melyet 1989-től Kortörténeti Tárnak neveznek. A 70-es évektől mindössze 7 sokszorosított anyag, a 80-as évektől hozzávetőlegesen 200, év nélkül 34, kiadó megjelölése nélkül pedig 8 anyag szerepel a gyűjteményben.

A szamizdat „lázgörbéje” a nyolcvanas években

A gyűjtemény egyötöde 1956-ról szól jelezve, hogy a történelemhamisításnak 1956 talán a legneuralgikusabb pontja volt (néhány példa: *Bibó István: Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet 1957.* Bp. 1982., Cenzúrázatlan beszélgetések a békéről és szabadságról. Bp., [1985], „Magyar Október” Szabadsajtó., *Gosztónyi Péter: 1956 A magyar forradalom története* München, Újváry „Griff”., *Mi történt 1956-ban? Az ENSZ különbizottságának jelentése. A magyar felkelés rövid története* Bp. 1983.).

Az írások tematikai megoszlását figyelembe véve a szomszéd országokkal, a kulturális kapcsolatokkal, a kisebbségek helyzetével foglalkozik az írások másik csoportja, a magyar kisebbség helyzete is több szerzőt foglalkoztat, ismét egy másik csoport a hivatalos véleményekhez képest eltérő optikával vizsgálja a magyar gazdasági és társadalmi helyzetet. Nem kevés, a külföldi emigrációban élő magyar tudóssal, politikkussal, művésszel készült interjú. Szépirodalmi anyagok is szerepeltek a Zárolt Kiadványok Tárnak anyagában, arányuk azonban nem nagy.

A kiadványok leggyakrabban sokszorosított formában, gépiratként vagy igénytelen kivitelben jelennek meg, kivételt képez például a „Feketében” című antológia, mely 38 író és 21 képzőművész munkája, a Szegényeket Támogató Alap jelentette meg igényes kivitelben 1982-ben.

Néhány nyolcvanas évekbeli szamizdat kiadó kifejező neve: ABC Független Kiadó, Elsötétítés, Katalizátor Iroda, Kalóz, Artéria Galéria, Gulag ABC, Inconnu Group, Alulnézet Kiadó.

A jól tájékozott értelmiségi olvasó a szamizdat hírlapok közül a 80-as években már 20 félemből válogathatott. Legismertebb talán a *Beszélő*. Ez a szó magyarul jelenti azt, aki beszél, de jelenti a börtönbeli látogatás alkalmát, amelynek során

rácson keresztül folyik a „társalgás”. A *Beszélő* egész hírlap-családdá vált, volt *Külön Beszélő* és *Máshonnan Beszélő*. Még néhány jellegzetes cím: *Ellenpontok*, *Vakond*, *Inkonnu Press*, *Vízjel*, *A helyettes szomjazók magazinja*, *Égtájak között* stb. Ezek is bekerültek a Zárolt Kiadványok Tárnak anyagába.

Az állományba kerülés talán legérdekesebb módja, amikor nemegyszer az állományt használó kutatók révén sikerült a sokszorosított változatokhoz hozzájutni.

A szamizdat kiadóknak saját terjesztőik voltak. A szamizdat butikba való belépés azonban a belügyi szervek megfigyelését vonta maga után, amit az értelmiségiek csak egy nagyon szűk része kockáztatott meg.

Végezetül

Dolgozatomban a cenzúra működésének legszembevetőbb jelenségeit vizsgáltam, s csak a legfontosabb kiadványokról esett szó. A „finomabb” elemzés még nem készült el. A 2000 című folyóiratban Szörényi László *„Delphinológia”* című sorozatában számolt be azokról az esetekről, amikor hivatalos állami kiadók klasszikusnak számító szövegeket (pl. *Kosztolányi* vagy *Móricz* írásait) kurtították meg ideológiai okok miatt. Egy sajtós skízis lenyomata a nemrégiben megjelent könyv dokumentum anyaga, melynek címe: *Írók pórázon*.¹³

Egy korszak szellemi életéhez nemcsak a hivatalosan működő kiadók termése tartozik, hanem a búvópatakként jelenlévő szamizdatok is, jóllehet ezek gondolkodásunkban betöltött szerepéről képet alkotni, csak késéssel tudunk.

Jegyzetek

1. GÉCZY József: Az egyházi könyvtálatom és könyvbrálat. Nagyvárad, Szent László Nyomda Részvénytársaság, 1945. 205 p.
2. CSEPREGI Klára: Cenzúra a XVII. század második felében Franciaországban és Ausztriában. = Könyvtári Figyelő, 1992. 2.sz. 305-311.p.
3. BLAGONNET, Catherine: Recherches sur les censeurs reyaux. 106 p.
4. SASHEGYI Oszkár: Német felvilágosodás és a magyar cenzúra: 1800-1830. Budapest-Pécs, 1938. 10.p.

A cenzúra és a titkos kiadványok szerepe a nyolcvanas évek Magyarországn

5. MARKOVITS Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919-1945). Bp. Akadémiai K., 1985. 247 p.
6. Toll. 1929. június 9. szám.
7. FENYŐ Miksa: Az elsodort ország. Naplójegyzetek. Bp. Révai, 1946. 22.p.
8. MANN, Thomas: Levelek 1889-1933. Bp. Európa, 1965.
9. A cenzúra árnyékában. (Vál., szerk., bev. Markovits Györgyi és Tóbiás Áron.) Bp. Magvető, 1966. 393 p.
10. Részlet a szerző az egykori Zártolt Kiadványok Tárának (ma: Kortörténeti Tár) vezetőjével, Somogyi Pálnéval készült interjújából
11. Az utasítást az akkori művelődési miniszter, ma reformkommunistaként számon tartott Pozsgay Imre írta alá.
12. Az 1985-86-os Belügyminisztériumi és Kulturális Minisztériumi felülvizsgálatban elmarasztalták a Széchenyi Könyvtár Zártolt Kiadványok Tárá, mert nem kellő szigorúsággal kontrollálta az olvasókat.
13. Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961-1970. (Dokumentumválogatás.) Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992.

KÖNYVTÁRHASZNÁLAT – ÓRÁNKÉNT 50 FONTÉRT – különlegesen szakosodott brit könyvtárakban ilyen díjszabás is előfordul. Üzleti jellegű tájékoztatási intézmények 50-70 fontot kérnek egy órai tájékoztató munkáért, irodalomkutatásért.

(Inform, 1993. aug.)

AZ INTERNET az USA-ból indult, de 1993. januárjában már 102 ország több mint 9000 számítógép-hálózatának 10 millió felhasználóját kapcsolta össze egymással; használóinak száma évente megduplázódik.

(Specialist, 1993. március)

---

100. SZÜLETÉSNAJPÁT ÜLI 1995-BEN A FID. Az ünnepi események az 1994. októberi tokiói FID-kongresszuson kezdődnek; kerekasztal-összejövetelekre hívják ide valamennyi tájékoztatással (is) foglalkozó nem kormányzati szervezet, s kiáltványt fogalmaznak meg a tájékoztatás feladatairól a következő évtizedekben. A kiáltvány előzetes tervezete négy központi gondolatra épül majd: mik lesznek az emberiség fő problémái s ezek megoldásában az információk szerepe; mit teyenek megoldásuk érdekében a tájékoztatási szakemberek; milyen egységes elvek alapján dolgozzanak; milyen területen lesz szükség közös cselekvésre.

(FID Stop Press, 1993. július)

MAGYAR BOOKS IN PRINT

A Magyar Books in Print havonta tájékoztatja a könyvtárakat az új könyvekről. 300 könyvkiadótól szerzünk be információt, amikor a könyvek még IN PRINT, azaz nyomdában, nyomtatás alatt vannak.

A könyveket 5 - 10 - 30% kedvezménnyel

megrendelheti a Magyar Books in Print csomagküldő szolgáltatásánál.
Nagykereskedői szolgáltatásként, 30% kedvezménnyel 10 napon belül átadjuk a könyveket. Könyvtári csomagküldő szolgáltatásunk 10% kedvezménnyel 5 héten belül postázza a könyveket könyvsarokkal, bibliográfiai leírással floppy disken vagy katalóguscédulárral. Olvassa el novemberi könyvkatalógusunk első oldalán új szolgáltatásaink részletes ismertetését, és rájön, hogy a legakadályozóbb és legelőnyösebb ajánlatot a könyvtáraknak a Magyar Books in Print nyújtja.

Az alapszolgáltatás ingyenes!

Igy Önnek semmit sem kell levonnia az 5 - 10 - 30% kedvezményből, és mivel ez a kedvezmény valódi és teljes, számolja ki, hogy a polcon

minden 21. könyv ingyen van;

minden 11. könyv ingyen van;

minden 4. könyv ingyen van.

MAGYAR BOOKS IN PRINT, Postacím: 1374 Budapest 5., Pf. 579.

Szerkesztőség és raktár: 1138 Budapest, Néplőrdő u. 33.

Telefon: 270-0317, 270-0318, Fax: 270-0317